Course Name → Social & Political Philosophy
Paper Code → PHI0600104

Unit-4 → Socio-Political philosophy of Kautilya
কৌটিল্যৰ সামাজিক - ৰাজনৈতিক দৰ্শন

* Short questions :-

1) who was Kautilya? কৌটিল্য কোন আছিল?

Ans ⇒ প্ৰাচীন ভাৰতৰ এজন মহান পণ্ডিত, দাৰ্শনিক, অৰ্থনীতিবিদ আৰু ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ আছিল।

2) what is the another name of Kautilya? কৌটিল্যৰ আন এটা নাম কি?

Ans ⇒ কৌটিল্যৰ আন এটা নাম হ'ল - চাণক্য।

3) Are Kautilya and chanakya same person? কৌটিল্য আৰু চাণক্য একেজন ব্যক্তি হয় নে?

Ans ⇒ হয়।

4) who is the author of the famous book 'Arthashastra'? বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ৰ লেখক কোন?

Ans ⇒ কৌটিল্য।

5) কৌটিল্যৰ বৈদেশিক নীতি আধুনিক অৰ্থত কি বুলি কোৱা হয়?

Ans ⇒ "External Affairs" বুলি কোৱা হয়।

6) কৌটিল্য বা চাণক্য কেমন কি চিন্তাবিদ আছিলে

Ans ⇒ বাস্তববাদী চিন্তাবিদ আছিলে।

7) what is durga, according to Kautilya?

কৌটিল্যৰ মতে দুর্গ মানে কি?

Ans ⇒ কৌটিল্যৰ মতে দুর্গ হৈছে ৰাষ্ট্ৰৰ চতুৰ্থ মহত্বপূর্ণ অংশ। মনুস্মৃতিত দুর্গ শব্দটো পুৰ বুলি কোৱা হৈছে। কৌটিল্যই দুর্গ শব্দটোৰ দুটা অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে, যেনে - দুর্গ চিনৰ আৰু দুর্গনিবেশ। দুৰ্গই ৰাষ্ট্ৰৰ সৈনিক প্ৰতিৰক্ষা সুৰক্ষা দিয়ে আৰু প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ আদিৰ পৰা সুৰক্ষা দিয়ে।

8) How many Pillars of statecraft are there?

ৰাষ্ট্ৰৰ কেইটা উপাদান বা অংশ আছে?

Ans ⇒ কৌটিল্যৰ 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ত 'সপ্তাঙ্গ তত্ত্ব' নামক মতবাদ অবিকালৰ ক্ষেত্ৰত অৰ্থাৎ ৰাষ্ট্ৰৰ সাতটা উপাদানৰ কথা কোৱা যায়। সেই উপাদানবোৰ হ'ল - স্বামী, অমাত্য, জনপদ, দুর্গ, কোষ, দণ্ড আৰু মিত্ৰ মিত্ৰ হ'ল এখন ৰাষ্ট্ৰৰ সপ্তাঙ্গ।

9) Discuss Kautilya's Concept of Sovereignty.

কৌটিল্যৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰা।

Ans ⇒ ইংৰাজী 'Sovereignty' শব্দটো লেটিন 'Superannus' শব্দৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে যাৰ অৰ্থ হ'ল সৰ্বোচ্চ বা শ্ৰেষ্ঠ। ফ্ৰান্সৰ ৰজা হেনৰি তৃতীয়ৰ দিনত সভাতোষে স্বত্ব পোৱা সতৰ্কী আইনজ্ঞ আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানী জিন ব'ডিনে (Jean Bodin) ষোড়শ শতিকাত সাৰ্বভৌমত্বৰ আধুনিক ধাৰণাৰ জন্ম দিছিল আৰু এই ধাৰণাক শৃংখলিতভাৱে ৰূপ দিছিল।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ কৌটিল্যৰ সাৰ্বভৌমত্ব তত্ত্বটো মূলতঃ তেওঁৰ 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' গ্ৰন্থত প্ৰকাশ পাইছে। ৰাজ্য এখন সুষ্ঠুভাৱে পৰিচালনা কৰিবলৈ এজন শক্তিশালী আৰু বুদ্ধিমান শাসকৰ প্ৰয়োজন। তেওঁৰ মতে সাৰ্বভৌমত্ব কেৱল আইনী বা ব্যক্তিকেন্দ্ৰিক ক্ষমতা নহয়, বৰঞ্চ ই ৰাজ্য পৰিচালনাৰ এক ব্যৱহাৰিক, নৈতিক আৰু কৌশলগত ব্যৱস্থা। কৌটিল্যৰ দৃষ্টিত 'সাৰ্বভৌমত্ব' কোনো বিমূৰ্ত বা কেৱল আইনী ধাৰণা নহয়; ই হৈছে ৰাজ্য পৰিচালনাৰ এক জীৱন্ত, বাস্তৱমুখী আৰু কল্যাণমূলক ক্ষমতা। পাশ্চাত্যীয় চিন্তাবিদৰ দৰে তেওঁ সাৰ্বভৌমত্বক কেৱল ৰজাৰ ইচ্ছাৰ সৈতে একাত্ম নকৰিলে; বৰঞ্চ ই সম্পূৰ্ণ ৰাজ্য ব্যৱস্থাৰ

আসুৰিক শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল বুলি বিবেচনা কৰিছিল। কেৱল ক্ষমতা থকা মানেই সাৰ্বভৌম হোৱা নহয়, ক্ষমতাক সঠিকভাৱে প্ৰয়োগ কৰিব জানিলেহে শাসন বৈধ হয়।

কৌটিল্যৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ বৈশিষ্ট্য →

কৌটিল্যৰ (অৰ্থশাস্ত্ৰ)ৰ মতে এজন সাৰ্বভৌম শাসক বা ৰজাৰ চৰিত্ৰ আৰু গুণসমূহ অত্যন্ত উচ্চমানৰ হোৱা উচিত। কৌটিল্যৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ শাসকসকলৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত আলোচনা কৰা হ'ল —

উচ্চ গুণসম্পন্ন :— কৌটিল্যৰ মতে এজন আদৰ্শ ৰজাৰ উচ্চ বংশজাত হোৱাৰ লগতে কিছুমান প্ৰকৃতিদত্ত গুণ থকাটো প্ৰয়োজন, যেনে — বৌদ্ধিক ক্ষমতা, ধৈৰ্য্য, উৎসাহ আৰু নৈতিক চৰিত্ৰ।

প্ৰজাবৎসল :— কৌটিল্যৰ মতে প্ৰজাৰ সুখতেই ৰজাৰ সুখ। এজন সাৰ্বভৌম শাসকে নিজৰ ব্যক্তিগত ইচ্ছা বা স্বাৰ্থতকৈ প্ৰজাৰ কল্যাণক অগ্ৰাধিকাৰ দিব লাগে। 'প্ৰজাসুখে সুখং ৰাজ্ঞঃ প্ৰজানাং হিতে হিতম্।' অৰ্থাৎ প্ৰজাৰ সুখতে ৰজাৰ সুখ আৰু প্ৰজাৰ মংগলতে ৰজাৰ মংগল নিহিত।

<u>আত্ম-নিয়ন্ত্ৰণ</u> :- এজন সফল শাসক হ'বলৈ ৰজাই নিজৰ ইন্দ্ৰিয়সমূহ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব লাগে। তেওঁ কাম, ক্ৰোধ, লোভ, মান (অহংকাৰ), মদ আৰু হৰ্ষ (অত্যধিক আনন্দ) - এই ষড়ৰিপুৰ পৰা আঁতৰি থাকিব লাগে।

<u>শিক্ষিত আৰু জ্ঞানী</u> :- কৌটিল্যই ৰজাৰ শিক্ষাৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিছিল। তেওঁৰ মতে ৰজাই চাৰিখন শাস্ত্ৰত পাৰ্গত হ'ব লাগে; যেনে —

আন্বীক্ষিকী : দৰ্শন আৰু তৰ্কশাস্ত্ৰ
ত্ৰয়ী : বেদ আৰু ধৰ্মীয় জ্ঞান
বাৰ্তা : কৃষি, বাণিজ্য আৰু অৰ্থনীতি।
দণ্ডনীতি : শাসন প্ৰণালী আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞান।

<u>দণ্ডৰ প্ৰয়োগ</u> :- সাৰ্বভৌমত্বত শাসকজন হ'ব লাগে 'দণ্ড' বা শক্তিৰ ধাৰক। সমাজত অপৰাধ দমন কৰিবলৈ আৰু আইনৰ শাসন বৰ্তাই ৰাখিবলৈ ৰজাই নিৰপেক্ষভাৱে দণ্ড দিয়াটো জৰুৰী।

<u>সজাগতা আৰু কৰ্ম তৎপৰতা</u> :- ৰজাই সদায় সজাগ হৈ থাকিব লাগে। কৌটিল্যৰ মতে এজন এলাহী ৰজাক শত্ৰুৱে সহজে পৰাস্ত কৰিব পাৰে।

ধর্মীয় রক্ষক :— রাজাই সমাজেত বর্ণাশ্রম ধর্ম আৰু সামাজিক শৃংখলা ৰক্ষা কৰিব লাগে। তেওঁ নিজে ধৰ্মৰ ঊৰ্দ্ধত নহয়, বৰঞ্চ ধৰ্মৰ দ্বাৰা পৰিচালিত এজন ৰক্ষক হে।

কৌটিল্যৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ ইতিবাচক দিশ :—

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত এজন আদৰ্শ ৰজা বা শাসকক (Sovereign) গুণাৱলী আৰু তেওঁৰ ইতিবাচক দিশসমূহ অতি সুন্দৰকৈ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। কৌটিল্যৰ সাৰ্বভৌম শাসকৰ ইতিবাচক দিশসমূহ আলোচনা কৰা হল :—

(ক) জনকল্যাণকৰ নীতি (Welfare of the People) :— কৌটিল্যৰ মতে ৰজাৰ প্ৰাথমিক দায়িত্ব হৈছে প্ৰজাৰ সুখ নিশ্চিত কৰা। ৰজাই দৰিদ্ৰ, অনাথ আৰু বৃদ্ধসকলক সুৰক্ষা দিয়াটো ৰজাৰ কৰ্তব্য।

(খ) আত্ম-নিয়ন্ত্ৰণ আৰু নৈতিকতা (Self-discipline) :— এজন সফল শাসক হ'বলৈ হ'লে ৰজাই প্ৰথমে নিজৰ ইন্দ্ৰিয়সমূহ জয় কৰিব লাগে, যেনে — কাম, ক্ৰোধ, লোভ, মোহ, মান আৰু মদৰ পৰা মুক্ত হোৱা উচিত।

(গ) ন্যায় আৰু সুশাসন (Justice and Governance):- কৌটিল্যই ৰজাক 'দণ্ড' সঠিকভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিছিল; যেনে- ৰজাই অতি কঠোৰ বা অতি কোমল হোৱা অনুচিত।

(ঘ) জ্ঞান আৰু বুদ্ধিমত্তা (Wisdom and Education):- কৌটিল্যৰ মতে এজন ৰজা শিক্ষিত আৰু বুদ্ধিমান হোৱাটো জৰুৰী; যেনে - ৰজাই অৰ্থনীতি, দৰ্শন আৰু সামৰিক কৌশলত দক্ষ হ'ব লাগে।

(ঙ) ৰাজকীয় কৰ্তব্য পালন (Diligence):- এজন ৰজা কেতিয়াও এলেহুৱা হ'ব নোৱাৰে। কৌটিল্যই কৈছিল যে ৰজাই সদায় সক্ৰিয় হৈ থাকিব লাগে।

(চ) ৰাষ্ট্ৰৰ সুৰক্ষা আৰু সাৰ্বভৌমত্ব (Security and Sovereignty):- ৰজাই নিজৰ ৰাজ্যৰ সীমা সুৰক্ষিত ৰখাৰ লগতে অৰ্থনৈতিকভাৱে ৰাজ্যখনক শক্তিশালী কৰিব লাগে।

কৌটিল্যৰ মতে ৰজা হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ দৈৱী প্ৰকাশ, যাৰ মুল লক্ষ্য হ'ল 'যোগক্ষেম', অৰ্থাৎ- প্ৰজাৰ সকলোবোৰ প্ৰয়োজন পূৰণ কৰা আৰু তেওঁলোকৰ সম্পত্তি সুৰক্ষিত কৰা।

কৌটিল্যৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ নেতিবাচক দিশ :—

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত যদিও এজন আদৰ্শ ৰজাৰ কথা কোৱা হৈছে, তথাপিও তেওঁৰ শাসন ব্যৱস্থাত কিছুমান এনে দিশ আছে যাক আধুনিক গণতান্ত্ৰিক আৰু মানৱাধিকাৰৰ দৃষ্টিভংগীৰে নেতিবাচক বুলি গণ্য কৰিব পাৰি। সেই নেতিবাচক দিশবোৰৰ তলত আলোচনা কৰা হ'ল —

(ক) অতিমাত্ৰা নিয়ন্ত্ৰণ আৰু চোৰাংচোৱাগিৰি (Excessive Surveillance) :- কৌটিল্যই ৰজাক নিজৰ প্ৰজা, মন্ত্ৰী আনকি নিজৰ সন্তানৰ ওপৰতো চকু ৰাখিবলৈ এক বিশাল চোৰাংচোৱা বাহিনী গঠন কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিছিল। ইয়াৰ ফলত সমাজত এক ভয় আৰু অবিশ্বাসৰ পৰিৱেশ সৃষ্টি হ'ব পাৰে।

(খ) অনৈতিক দুৰ্নীতি আৰু নৈতিক আপোচ (Ethical Compromise) :- ~~অনৈতিক~~ কৌটিল্যই বিশ্বাস কৰিছিল যে ৰাজ্যৰ স্বাৰ্থত ৰজাই যিকোনো উপায় অৱলম্বন কৰিব পাৰে। ইয়াক 'দুৰ্নীতি' বুলি কোৱা হয় যদিও ইয়াৰ কিছুমান দিশ নৈতিক নহয়: শত্ৰুক পৰাস্ত কৰিবলৈ বিষ প্ৰয়োগ কৰা, ...

গুপ্তহত্যা করা বা প্রবঞ্চনা করার মতো পথ বাছাই করতে তিনি পরামর্শ দিতেন। তাঁর মতে 'লক্ষ্যই উপায়ের যুক্তিযুক্ততা প্রতিপন্ন করে' (The end Justifies the means), যা নৈতিকতাকে প্রশ্নবোধক।

(গ) কঠোর দণ্ড নীতি (Harsh Punishments):- শাসনের জন্য কৌটিল্য 'দণ্ড' বা শাস্তির ওপর অতিমাত্রায় গুরুত্ব দিতেন; যেমন - কিছু ছোট অপরাধের জন্যও অঙ্গচ্ছেদ করা বা মৃত্যুদণ্ড দেওয়ার মতো কঠোর নিয়ম তাঁর শাস্ত্রে উল্লেখ আছে।

(ঘ) বর্ণভেদ ও অসমতা (Caste-based Discrimination):- কৌটিল্যের সমাজ ব্যবস্থা বর্ণাশ্রম ধর্মের ওপর আধারিত ছিল; যেমন - ন্যায় বিচারের ক্ষেত্রে বর্ণ অনুযায়ী শাস্তি কমবেশি ছিল।

(ঙ) রাজ্য বিস্তারের হাহাকার (Imperialism):- কৌটিল্যের রাজা সদায় একজন 'বিজিগীষু' হওয়ার শিক্ষা দিয়েছিলেন। এর ফলে প্রতিবেশী রাজ্যসমূহের সাথে সবসময় যুদ্ধের সম্ভাবনা থাকে।

(চ) স্বৈরতান্ত্রিক প্রবণতা (Authoritarianism) -> যদিও প্রজাদের জনকল্যাণের কথা বলা হয়েছে -

হয়েছে, তথাপিও সকলের ক্ষমতার উৎস ছিল রাজার নির্দেশ। রাজার সিদ্ধান্তই ছিল শেষ সিদ্ধান্ত।

পরিশেষে বলা যায় যে, কৌটিল্যের সার্বভৌমত্ব সীমাবদ্ধ। কৌটিল্যের মতে রাজার ক্ষমতা পূর্ণ, কিন্তু তা আইনের দ্বারা সীমাবদ্ধ, জনকল্যাণের দ্বারা নিয়ন্ত্রিত, পদমর্যাদাতার মতামতের সাথে সংযুক্ত।

---

10) Explain kautilya's Concept of Society.

কৌটিল্যের সমাজের ধারণাটি আলোচনা কর।

Ans => কৌটিল্য বা চাণক্য প্রাচীন ভারতীয় রাজনৈতিক চিন্তাবিদদের ভিতরে অন্যতম বাস্তববাদী চিন্তাবিদ। তাঁর বিখ্যাত গ্রন্থ 'অর্থশাস্ত্র' সমাজ, রাষ্ট্র, অর্থনীতি এবং নৈতিকতার এক সমন্বিত ধারণা পাওয়া যায়। কৌটিল্যের মতে সমাজ হচ্ছে রাষ্ট্রের শক্তির মূল উৎস। কৌটিল্যের সমাজ-ধারণা শক্তিশালী রাষ্ট্র গঠনের লক্ষ্যকে সামনে রেখে তৈরী এক বাস্তববাদী

চিন্তাবিদ। তেওঁ সমাজত ব্যক্তিৰ ওপৰত প্ৰাধান্য দিছিল, কিন্তু জনসাধাৰণৰ কল্যাণ আৰু ন্যায়ৰ ক্ষেত্ৰত গভীৰ সচেতনতা প্ৰদৰ্শন কৰিছিল। কৌটিল্যই সমাজক কেৱল কিছুমান ব্যক্তিৰ সমষ্টি বুলি ভবা নাছিল। তেওঁৰ মতে সমাজখন আছিল ৰাষ্ট্ৰক শক্তিশালী কৰিবলৈ গঢ়ি তোলা এক জৈৱিক আৰু পাৰস্পৰিক নিৰ্ভৰশীল যন্ত্ৰ। তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ত উল্লেখ কৰা মতে, সমাজ ব্যৱস্থা আছিল সম্পূৰ্ণৰূপে শ্ৰেণীবিভাজিত, উপযোগিতামূলক আৰু অৰ্থনৈতিক উৎপাদনশীলতাৰ ওপৰত আধাৰিত। কৌটিল্যৰ মতে সমাজ এটা সংগঠিত ব্যৱস্থা, য'ত প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে নিজৰ কৰ্তব্য পালন কৰে। কৌটিল্যৰ মতে সমাজৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে শৃংখলা বজাই ৰখা, নাগৰিকক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰা, অৰ্থনৈতিক সমৃদ্ধি কৰা আৰু ন্যায় আৰু শান্তিৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰা আদি।

কৌটিল্যই সমাজক চাৰিটা বৰ্ণত বিভক্ত কৰিছিল — ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ। যদিও এই বৰ্ণ ব্যৱস্থা আছিল, তথাপি তেওঁ বৰ্ণভিত্তিক কৰ্তব্য পালনৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব দিছিল, জন্মগত গৌৰৱৰ ওপৰত নহয়। কৌটিল্যই বিশ্বাস কৰিছিল যে সমাজত সুস্থিৰতা বজাই ৰাখিবলৈ বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম কঠোৰভাৱে পালন কৰা উচিত।

অন্যান্য প্রবীন হিন্দু প্রভুর মতে কৌটিল্যও চারি বর্ণের কর্তব্য কর্ম নির্ধারণ করিছে আরু ইহার দ্বারা এমন আদর্শ সমাজ কিদরে পরিচালিত তার ব্যাখ্যা প্রদান করিছে। তেওঁর মতে, ব্রাহ্মণ হল পুরোহিত আরু বুদ্ধিজীবী শ্রেনী। ক্ষত্রিয় হল শাসক আরু যোদ্ধা শ্রেনী, যিয়ে সমাজক সুরক্ষা প্রদান করিছিল। একেদরে বৈশ্য হল ব্যবসায়ী আরু কৃষক শ্রেনী, যিয়ে রাষ্ট্রর যা আয়র মূল উৎস আছিল। অবশেষত শূদ্র হল শ্রমিক আরু কারিকর শ্রেনী।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতার মতে কৌটিল্যও স্বধর্ম নীতিত বিশ্বাস করিছিলে। এমন আদর্শ সমাজ-ব্যবস্থা স্বধর্ম পালনর ভিত্তিতে সুন্দরভাবে প্রতিষ্ঠা করিব পারি। কৌটিল্যর সমাজ-জীবনত ব্যক্তির স্বাধীনতা সীমিত আছিলে। সমাজর কল্যাণ ব্যক্তিগত স্বার্থতকৈ ওপরত স্থান তেওঁ মানিছিলে। কৌটিল্যর সমাজত ধর্মই গুরুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন করিছিল। ধর্মর অর্থ কেবল ধর্মীয় আচার নহয়, বরঞ্চ নৈতিক কর্তব্য আরু সামাজিক দায়িত্বকো অন্তর্ভুক্ত করে। কৌটিল্যর সমাজ-জীবনতে -

অৰ্থনীতিৰ বিশেষ স্থান আছিল। কৃষি, বাণিজ্য আৰু উদ্যোগৰ বিকাশে সমাজক শক্তিশালী কৰে বুলি তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল। কৌটিল্যই ৰাষ্ট্ৰতো অৰ্থক বেছি বেছি গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। তেওঁৰ মতে অৰ্থই হল ৰাষ্ট্ৰৰ মূল।

কৌটিল্যৰ সমাজত দাস প্ৰথা আছিল যদিও তেওঁ দাসৰ ওপৰত অত্যাচাৰ নিষিদ্ধ কৰিছিল। দাসক মানৱীয় ব্যৱহাৰ প্ৰদান কৰিব লাগিব বুলি তেওঁ উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ তেওঁৰ সামাজিক ন্যায়বোধৰ প্ৰতিফলন। কৌটিল্যৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ সমাজৰ কল্যাণৰ বাবে বিদ্যমান। ৰজাৰ মুখ্য কৰ্তব্য হৈছে প্ৰজাৰ সুৰক্ষা, ন্যায় প্ৰদান আৰু আৰ্থিক উন্নতি নিশ্চিত কৰা। প্ৰজাৰ সুখতেই ৰজাৰ সুখ নিহিত বুলি তেওঁ স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰিছে। কৌটিল্যই অনাথ, বৃদ্ধ, ৰোগী, দুখীয়া আৰু অসহায় মহিলাক আশ্ৰয় দিয়াটো আৰু আদিৰ সুৰক্ষাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। ৰাষ্ট্ৰই এনে লোকসকলৰ যত্ন লোৱাটো সামাজিক দায়িত্ব বুলি তেওঁ গণ্য কৰিছিল। কৌটিল্যৰ সমাজ গণতান্ত্ৰিক নাছিল, ই আছিল পিতৃতান্ত্ৰিকমূলক। ৰজাক প্ৰজাৰ পিতৃ স্বৰূপ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। ৰজাৰ দায়িত্ব আছিল প্ৰজাৰ যোগক্ষেম

নিশ্চিত কৰা। কৌটিল্যৰ সমাজব্যৱস্থাত নাৰীৰ মৰ্যাদাৰ প্ৰতি গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছিল। কৌটিল্যৰ নাৰী সম্পৰ্কীয় ধাৰণা কেৱল সমকালৰ অন্যান্য স্মৃতিশাস্ত্ৰতকৈ অধিক বাস্তৱবাদী আৰু উদাৰ আছিল। তেওঁ 'স্ত্ৰীধন' ৰ সুৰক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল আৰু এই সম্পত্তি মহিলাৰ উত্তৰাধিকাৰী হোৱাৰ অধিকাৰক সমৰ্থন কৰিছিল। কৌটিল্যই নাৰীৰ আঠ প্ৰকাৰ বিবাহৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল।

কৌটিল্যই সমাজত শৃংখলা ৰক্ষাৰ বাবে কঠোৰ আইন-কানুনৰ পক্ষে আছিল। তেওঁৰ মতে দণ্ডনীতি সমাজ নিয়ন্ত্ৰণৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপায়। কৌটিল্যই বিশ্বাস কৰিছিল যে মানুহৰ স্বভাৱত স্বাৰ্থপৰতা থাকে, সেয়েহে সমাজত শৃংখলা ৰাখিবলৈ শাস্তিৰ প্ৰয়োজন। কৌটিল্যৰ সমাজ দৰ্শনক মেকিয়াভেলিৰ লগত তুলনা কৰা হয়, কিন্তু ইয়াতে তেওঁৰ উচ্চ নৈতিকতা সকলো পৰিলক্ষিত হয়। কৌটিল্যই বিশ্বাস কৰিছিল যে সমাজ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ মূল লক্ষ্য হ'ল প্ৰজাৰ সুখ —

। প্রজা সুখে সুখং রাজ্ঞঃ প্রজানাং চ হিতে হিতম্" অর্থাৎ প্রজার সুখেই রাজার সুখ, আর প্রজার হিতেই রাজার হিত।

পরিশেষে, সামগ্রিকভাবে কৌটিল্যের সমাজ-চিন্তা বাস্তববাদী, শৃঙ্খলাবদ্ধ এবং রাষ্ট্রকেন্দ্রিক ছিল।

---

11) Explain Kautilya's concept of social life.

কৌটিল্যের সামাজিক জীবন ব্যাখ্যা কর।

Ans → কৌটিল্যই ভারতীয় সমাজ, রাজনীতি এবং অর্থনৈতিক ব্যবস্থার সচেতনভাবে প্রভাবিত করেছিল। যদিও কৌটিল্যের ব্যক্তিগত জীবনের বিষয়ে সঠিক ঐতিহাসিক তথ্য উপলব্ধ নয়, তথাপি তাঁর গ্রন্থ "অর্থশাস্ত্র" এবং তাঁর আদর্শের ভিত্তিতে কৌটিল্যের সামাজিক জীবন এবং সমাজদর্শন পরিষ্কারভাবে প্রতিফলিত হয়।

কৌটিল্যের সামাজিক জীবন ছিল অতি সরল এবং সংযমী। সমাজ এবং রাষ্ট্রের কল্যাণকে তিনি নিজের জীবনের মুখ্য লক্ষ্য হিসাবে গ্রহণ করেছিলেন। তাঁর মতে, একজন প্রকৃত মহান

ব্যক্তি হল সেইজনেই যিয়ে নিজৰ ব্যক্তিগত স্বাৰ্থ ত্যাগ কৰি সমাজৰ হিতৰ বাবে কাম কৰে। তেওঁৰ সামাজিক পৰিবেশ মূলতঃ পণ্ডিত, শিক্ষাৰ্থী, ৰাজনৈতিক নেতা আৰু প্ৰশাসনিক বিষয়াসকলক লৈ গঠিত আছিল।

তক্ষশীলা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শিক্ষক হিচাপে কৌটিল্যৰ সামাজিক জীৱনৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ প্ৰকাশ পায়। তেওঁ কেৱল শাস্ত্ৰীয় জ্ঞানেই নহয়, ব্যৱহাৰিক জ্ঞানো শিক্ষাৰ্থীসকলক প্ৰদান কৰিছিল। কৌটিল্যই বিশ্বাস কৰিছিল যে সমাজত শৃংখলা আৰু নিয়ম নাথাকিলে অৰাজকতা সৃষ্টি হয়। সেয়েহে তেওঁ সমাজক সুসংগঠিত কৰিবৰ বাবে বহু আইন নীতি আৰু কৰ্তব্য নিৰ্ধাৰণৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। তেওঁৰ মতে —

ক) প্ৰতিজন মানুহৰ সমাজৰ প্ৰতি দায়িত্ব আছে,

খ) শাসকে প্ৰজাৰ সুৰক্ষা আৰু কল্যাণ নিশ্চিত কৰিব লাগিব

গ) সমাজত শান্তি আৰু সমতা ৰক্ষা কৰাটো প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ মুখ্য কৰ্তব্য।

বৰ্গৰ মাজত অন্যায় বা শোষণ প্ৰতিৰোধ কৰা লাগিছিল।

কৌটিল্যৰ আৰ্থিক নীতিসমূহৰ মূল আধাৰ আছিল জনকল্যাণ। 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ত তেওঁ এইদৰে উল্লেখ কৰিছে যে— "প্ৰজাৰ সুখতেই ৰজাৰ সুখ নিহিত।" তেওঁ দুৰ্ভিক্ষ, বিপৰ্যয়, অকাল, যুদ্ধ আদি অসময়ত লোকসকলৰ সুৰক্ষাৰ বাবে বিশেষ ব্যৱস্থা গ্ৰহণৰ কথা কৈছিল। কৌটিল্যৰ মতে কৰ ব্যৱস্থা সমাজৰ ওপৰত অতি সংবেদনশীল বিষয়। অত্যধিক কৰ আৰোপ কৰিলে প্ৰজা দুৰ্বল হয় আৰু সমাজত বিদ্ৰোহৰ সম্ভাৱনা বৃদ্ধি পায়। তেওঁ কৈছিল যে কৰ এনেদৰে সংগ্ৰহ কৰিব লাগে যেন গছৰ পৰা ফল তোলাৰ সময়ত গছ নষ্ট নহয়।

কৌটিল্যৰ আৰ্থিক চিন্তাত শৃংখলা এটা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয় আছিল। তেওঁ কঠোৰ আইন আৰু দণ্ড ব্যৱস্থাৰ সমৰ্থন কৰিছিল, কিন্তু সেই কঠোৰতাৰ উদ্দেশ্য আছিল সমাজক সুৰক্ষিত আৰু স্থিৰ কৰি ৰখা। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে—

ক) আইন সকলোৰ বাবে সমান হ'ব লাগিব।

খ) শাসকেও আইন ভংগ কৰিলে দণ্ড পোৱা উচিত,

গ) অন্যায় আৰু দুৰ্নীতিক সমাজৰ পৰা নিৰ্মূল কৰিব লাগিব।

এই ইঙ্গিতসমূহে কৌটিল্যক একজন বাস্তৱবাদী সমাজ চিন্তাবিদ হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত কৰে। কৌটিল্যৰ সামাজিক জীৱন নৈতিকতাৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল। তেওঁৰ মতে, একজন শাসক আৰু নাগৰিকে (ক) সত্যবাদী হব লাগিব, (খ) আত্মসংযমী হব লাগিব, (গ) লোভ আৰু অহংকাৰৰ পৰা দূৰত থাকিব লাগিব। কৌটিল্যৰ ব্যক্তিগত জীৱন আছিল সমাজ সেৱাৰ হেতু অৰ্পিতভাৱে কৰিছে। কৌটিল্যৰ সামাজিক চিন্তাধাৰাই আজিও প্ৰাসংগিক। আধুনিক সমাজতো (ক) জনকল্যাণমূলক ৰাষ্ট্ৰ ধাৰণা, (খ) ন্যায্য কৰ ব্যৱস্থা, (গ) আইন আৰু শৃংখলা, (ঘ) সামাজিক সুৰক্ষা। এই সকলোবোৰ কৌটিল্যৰ আদৰ্শৰ সৈতে সাদৃশ্যপূৰ্ণ।

সাতিকে, সামগ্ৰিকভাৱে কৌটিল্যৰ সামাজিক জীৱন আছিল সৰল, সংযমী, শৃংখলাবদ্ধ আৰু জনকল্যাণমুখী।

———— 2 ————

12) What is Saptanga theory? What are the Seven Pillers of statecraft? Explain.
সপ্তাঙ্গ তত্ত্ব মানে কি? রাষ্ট্রের সাতটি উপাদান কি কি? ব্যাখ্যা কর।

Ans ⇒ কৌটিল্যের 'অর্থশাস্ত্র'তে 'মণ্ডলযোনি' নামের অংশে অবিচ্ছিন্নভাবে প্রথম অধ্যায়তে রাষ্ট্রের সাতটি উপাদানের কথা পাওয়া যায়। হয়তো সার্বিকভাবে কৌটিল্যের অর্থশাস্ত্রে আমি প্রথম রাষ্ট্র সংক্রান্ত এটি সুসংবদ্ধ এবং সবার আলোচনা লক্ষ্য করিতে পারি। কৌটিল্যের এই সাতটি উপাদান বা অঙ্গ হল →

১) স্বামী বা রাজা (Swami) :— কৌটিল্যের মতে রাষ্ট্র তত্ত্বে স্বামী বা রাজার স্থান অধিষ্ঠিত উচ্চ স্থানতে। অনেকভাবে বললে হলে স্বামী বা রাজা হল রাষ্ট্রের উপাদানসমূহের অন্যতম। এক কথায় স্বামী বা রাজা হল রাষ্ট্রের পরিস্থিতির স্থানীয় প্রতীক আর তিনি জন্মসূত্রে একজন অভিজাত লোক। তিনি বুদ্ধিসম্পন্ন, শৌর্যের বিভিন্ন সাহসী, তীক্ষ্ণ সিদ্ধান্তদাতা এবং অদম্য মনোবল সম্পন্ন ব্যক্তি। শাসক বা রাজা অন্যান্য সকলের থেকে শ্রেষ্ঠ। রাষ্ট্রের অন্য অন্য অংশের উন্নতি এবং পতনও তাঁর উপর নির্ভরশীল থাকে

রাজাই আনবোর উপাদানকে পরিচালনা করে আসছে বহু দিন।

২) অমাত্য (Amatya) :- রাষ্ট্রের সপ্তাঙ্গ তত্ত্বের দ্বিতীয় উপাদানটি হলো অমাত্য। কৌটিল্যের অভিমত এই যে একজন শাসক যতই শক্তিশালী বা দূরদর্শী নয় হোক, তিনি একলা প্রশাসন চালাতে পারেন না। সেহেতু একজন রাজা বা শাসক সফল হতে হলে বিভিন্ন মন্ত্রী নিয়োগ করতে লাগে আর তিনি লোকের অভিমত বা পরামর্শ নিতে পারে। ' অমাত্য ' শব্দটির অনেকগুলো বিভিন্ন অর্থ দেখতে পাওয়া যায়। এটি বিভিন্ন মন্ত্রী বা কার্যকারী মুখপাত্র হতে পারে। কিন্তু 'অর্থশাস্ত্র' র কোনো কোনো প্রস্তাব ' অমাত্য ' শব্দটি মুখ্যমন্ত্রীর ক্ষেত্রে ব্যবহার করা হয়েছে। মুখ্যমন্ত্রীজন প্রশাসন দায়িত্ব পালনে বিশিষ্ট একজন ব্যক্তির রাজার দর্শনের পরও সমতালে আবির্ভূত আছে।

৩) জনপদ (Janapada) :- জনপদ হলো রাষ্ট্রের তৃতীয় অঙ্গ। জনপদ শব্দটি জনসং

আৰু দুষ্ট-মনুষ্য শূন্য। কৌটিল্যৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এমনৰ ভূ-খণ্ড শিলাময় আৰু অসমান হোৱা উচিত নহয়। ইয়াৰ লগতে ই হিংস্ৰ জন্তু আদিৰ পৰা মুক্ত হোৱা উচিত। আনকি ৰাষ্ট্ৰৰ ভূ-খণ্ডৰ সাহচৰ্য হোৱাৰ লগতে বনজ সম্পদ আৰু পানীৰে পৰিপূৰ্ণ খনিজে সমৃদ্ধ হোৱা উচিত। ই মাটি আৰু নগৰ-জনগণৰ হেতু অনুকূল হ'ব লাগে।

৪) দুৰ্গ (Durga) :- দুৰ্গ হৈছে ৰাষ্ট্ৰৰ চতুৰ্থ গুৰুত্বপূৰ্ণ অংগ। মনুস্মৃতিত দুৰ্গ শব্দটোক পুৰ বুলি কোৱা হৈছে। কৌটিল্যই দুৰ্গ শব্দটোৰ দুটা সমকক্ষ শব্দও ব্যৱহাৰ কৰিছে সেয়া - দুৰ্গবিধান আৰু দুৰ্গনিবেশ। দুৰ্গই ৰাষ্ট্ৰক ভৌগোলিক প্ৰতিৰক্ষাৰ সহায় দি মানুহক প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ আদিৰ পৰা সুৰক্ষা দিয়ে। এনে ঠাই যা আকৰ্ষণী প্ৰতি কাম হেতু বলাই সৰ্বোত্তম স্থান কেনে চিহ্নিত কৰি লৈছিল আৰু ইয়াৰ সুৰক্ষাৰ হেতু এক অভেদ্য প্ৰাচীৰ পৰিকল্পনা কৰিছিল।

৫) কোষ বা কোষাগাৰ (Kosha or Treasury) :- কৌটিল্যৰ (অৰ্থশাস্ত্ৰ) মতে কোষ বা কোষাগাৰ হৈছে ৰাষ্ট্ৰৰ পঞ্চম গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান

র অংগ। কোষাগারে বা তাঁর পূর্বপুরুষদের দ্বারা ন্যায়সংগতভাবে অর্জিত হওয়া উচিত আর এই কোষাগারের মূল্যবান বস্তু সোনা- সোনা, রূপা, হীরা, মুক্তা আদিতে পরিপূর্ণ হয়ে থাকা উচিত।

৬) দণ্ড (Danda or Bala) :→ কৌটিল্যের উল্লেখ করা রাষ্ট্রের ষষ্ঠ উপাদানটি হচ্ছে দণ্ড বা বালা। এই উপাদান বলতে উত্তরাধিকারীসূত্রে প্রাপ্ত সেনা অথবা রাজ্যের আর সেনার দ্বারা গঠিত। 'দণ্ড' পরিভাষায় "বল" প্রয়োগের সাথে বলা যায় পরিচালিত রাষ্ট্র নীতিকে বোঝায়। কৌটিল্যের মতে ক্ষত্রিয়-সকল যুদ্ধকার্যে পটু হওয়ায় তারা সেনাবাহিনীর সদস্য হওয়ার জন্য উপযোগী।

৭) মিত্র (Mitra) :- কৌটিল্যের উল্লেখ করা রাষ্ট্রের শেষ উপাদানটি হল মিত্র। তাঁর ক্ষেত্রে যে মিত্র সদায় সৎ বা প্রকৃত হওয়া উচিত যাতে কোনো বিষয়ে দ্বন্দ্ব-বিবাদের সম্ভাবনা না থাকে আর প্রত্যাবর্তনে তাঁরা

যথা সময়ত লাভ হয়। কৌটিল্যৰ মতে এজন গুণসম্পন্ন ব্যক্তিহে মিত্ৰ হ'ব পাৰে।

উপৰোক্ত আলোচনাৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হৈ পৰে যে কৌটিল্যই ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কে আগবঢ়োৱা সপ্তাংগ তত্ত্বই ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান যোগোৱাৰ লগতে প্ৰাচীন ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাৰ পৰিপক্কতাক পৰিস্ফুট কৰি তুলিছে। কৌটিল্যৰ সপ্তাংগ তত্ত্বই ৰাষ্ট্ৰৰ এই লক্ষ্য সমূহ বাস্তৱায়িত কৰাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে।

---

13) কৌটিল্যৰ আভ্যন্তৰীণ নিৰাপত্তাৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰা। Explain Kautilya's Concept of Internal Security.

Ans → প্ৰাচীন ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ ইতিহাসত কৌটিল্য ৰচিত 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' কেৱল এখন অৰ্থে অৰ্থনৈতিক বা ৰাজস্বমূলক গ্ৰন্থ নহয়, বৰঞ্চ এইখন এখন সম্পূৰ্ণ ৰাজ্য পৰিচালনা, ৰাজনীতি, কূটনীতি আৰু

সুরক্ষা নীতির অংশ বিশেষ। কৌটিল্যের মতে, এমন রাজ্যের শক্তি কেবল বাহ্যিক সেনাবলের ওপরে নির্ভর করে না, তার অভ্যন্তরীণ সুরক্ষা বা নিরাপত্তা দৃঢ় হলে কোনো রাজ্যই স্থায়ী হতে পারবে।

কৌটিল্যের মতে, অভ্যন্তরীণ নিরাপত্তা বা সুরক্ষা মানে কেবল আইন-শৃঙ্খলা রক্ষা করা নয়। এ থেকে-

(ক) রাজ্যের ভিতরে শান্তি আর শৃঙ্খলা বজায় রাখা,

(খ) বিদ্রোহ আর ষড়যন্ত্র আগেই চিহ্নিত করা

(গ) আমলাতন্ত্র আর সেনাবাহিনীর আনুগত্য নিশ্চিত করা,

(ঘ) প্রজার সন্তুষ্টি আর কল্যাণ নিশ্চিত করা,

(ঙ) অপরাধ নিয়ন্ত্রণ আর ন্যায় প্রতিষ্ঠা করা।

তিনি বিশ্বাস করতেন যে- 'রাজ্যে প্রজার সুখেতেই সুখী হয়।'

কৌটিল্যের অভ্যন্তরীণ নিরাপত্তা বা সুরক্ষার মুখ্য উপাদানসমূহ :—

১) ~~গুপ্তচর~~ গুপ্তচর ব্যবস্থা (Spy System) কৌটিল্যের অভ্যন্তরীণ সুরক্ষা নীতির অন্যতম গুরুত্বপূর্ণ স্তম্ভ হলো 'গুপ্তচর ব্যবস্থা'। তিনি গুপ্তচর ব্যবস্থাকে 'রাজ্যের চক্ষু এবং কান' বলে গণ্য করেছিলেন। কৌটিল্য বিভিন্ন ধরনের গুপ্তচরের কথা উল্লেখ করেছেন -

(ক) সন্ন্যাসী গুপ্তচর → ধর্মীয় ব্যক্তির রূপ নিয়ে সমাজে তথ্য সংগ্রহ করেছিলেন।

(খ) বণিক গুপ্তচর → বন্দর, বাণিজ্য কেন্দ্র এবং যাতায়াতে নজর রাখিয়েছিলেন।

(গ) প্রব্রজ্যা বা গৃহস্থ গুপ্তচর → সাধারণ প্রজার মাঝে বাস করি মনোভাব বুঝিছিলেন।

(ঘ) নারী গুপ্তচর → গুপ্তভাবে আমোদা বা শাসক শ্রেণীর উপরে নজর রাখিছিলেন।

(ঙ) ভিক্ষুক এবং শিল্পী গুপ্তচর → বিভিন্ন স্থানে অবাধে যাতায়াত করিব পারিছিলেন।